

DE JAREN
DERTIG IN
NEDERLAND

SCHADUW JAREN

ROB HARTMANS

SCHADUWJAREN

‘History is that certainty produced at the point where the imperfections of memory meet the inadequacies of documentation.’

– Julian Barnes, *The Sense of an Ending* (Londen, 2011)

‘One should read history the way one reads fiction: for the story, for the characters, for the setting. In short, for its diversity.’

– Joseph Brodsky, ‘Profile of Clio’, in: *On Grief and Reason* (Londen, 1996)

‘Maar geschiedenis gaat niet over onszelf, ze gaat over andere mensen. Die moeten dan ook de maatstaf zijn. Hun moeten wij recht doen. Of ons dat stof geeft tot lijden of verblijden is niet van wezenlijk belang.’

– A.Th. van Deursen, recensie van P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, in: *de Volkskrant*, 28 april 2000.

Rob Hartmans

SCHADUWJAREN

De jaren dertig in Nederland

Uitgeverij Omniboek

Voor Edwin

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp Suzan Beijer grafisch ontwerp
Omslagbeeld privéarchief Charlotte Sterk-Huiskes
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401913393
ISBN e-book 9789401913416
NUR 680

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding	7
I CRISIS EN ELLENDE	15
1. De economische crisis en het falend regeringsbeleid	17
2. De wanhopige werklozen van de Jordaan	29
3. De ondergang van de Europese cultuur?	43
4. De fascistische verleiding	63
II POLITIEK TUSSEN CONSOLIDATIE EN VERNIEUWING	81
5. Het verdriet van de liberalen: de ‘verzuiling’	83
6. Colijn als de verpersoonlijking van de vaderlandse deugden	103
7. De katholieken en de moderne wereld	115
8. De SDAP en het afscheid van het marxisme	133
III EEN MODERN LAND	147
9. Lichtpuntjes in de crisis: de modernisering van de economie	149
10. Als het maar modern is	161
11. De stille emancipatie van de vrouw	185
IV DONKERE WOLKEN	195
12. Het misbruikte idealisme van de Spanje-vrijwilligers	197
13. Verraad aan de Amstel?	209
14. Een jonge journalist en de naderende oorlog	221

Nawoord	243
Verantwoording	247
Illustratieverantwoording	248
Lijst van afkortingen	249
Personenregister	251

INLEIDING

Ze kijken best vrolijk, de vijf jongetjes op het omslag van dit boek. Ze ruilen sigarenbandjes en zijn duidelijk gefascineerd door deze kleurige kleine verzamelobjecten. Ze bestuderen en becommentariëren de papiertjes, schatten de ruilwaarde ervan in en vergeten zo de wereld om hen heen. Die wereld ziet er, met een vervelozige trap en een gammal karretje, best armoedig uit. Die wereld is de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan in de jaren dertig van de vorige eeuw. De buurt waar in 1934 het Jordaanoproer uitbrak, toen werklozen protesteerden tegen de verlaging van de steun en er vijf doden vielen. Op de foto kun je het niet echt zien, maar het zou niet verbazen als de ‘drolenvangers’ en jasjes van de knapjes regelmatig versteld zijn en de zolen van hun schoenen hier en daar een gat vertonen. Maar wellicht willen we dat ook graag aannemen, want dit zijn immers de jaren dertig. Dus is het kommer en kwel. En die jongetjes zijn wel blij, maar sigarenbandjes kreeg je gratis en waren dus eigenlijk waardeloos. Ze weten het zelf nog niet, maar het is vreugde om een dooie mus.

Dit soort overdenkingen past naadloos bij het beeld dat Nederlanders hebben van dit decennium – lekker somber en negatief. Het waren immers de jaren van crisis en werkloosheid, van opkomend fascisme en oorlogsdreiging, van de steile ‘mannenbroeders’ van Colijn en bemoeizuchtige katholieke geestelijken, van plumpe mode, fatsoensrakkerij en de lullige liedjes van Lou Bandy:

Zoek de zon op, dat is wel fijn
Want een beetje zonneschijn, dat moet er zijn
't Staat wel aardig, zo'n mahoniehouten huid
Maar als je boter op je hoofd heb, blijf er dan maar liever uit
Wil je niet opstaan, blijf je maar liggen
Moet je maar weten wat ervan komt
Ja, ja, ja
Hè, die heerlijke zon

Hoezo zon, in de jaren dertig? In zijn bundel *Duistere jaren*, uit 1983, liet F.B. Hotz de ik-figuur van het titelverhaal zeggen: 'In mijn herinnering zijn die beginjaren van '30 verregend en vroeg donker. Men bleef thuis en de stadstrams gleden leeg voorbij.' Het in 1968 verschenen en meermalen herdrukte boek over de jaren dertig van Jan Beishuizen en Evert Werkman heeft als titel *De magere jaren*, en het een jaar later gepubliceerde boek van Henk van Galen Last over hetzelfde decennium heet *Nederland voor de storm*. Op het omslag van dat laatste werk is Willinks schilderij *Simeon de pilaarheilige* afgebeeld. Willink, die begin jaren twintig abstracte doeken had geschilderd, maar in de jaren dertig in een realistische stijl schilderijen maakt die vervreemdend en dikwijls dreigend aandoen, plaatste de christelijke asceet uit de vijfde eeuw op het restant van een Griekse zuil, met op de achtergrond een stad die op een aantal plaatsen in brand staat, zodat rookwolken de hemel verduisteren. De schilder voltooide het doek vlak voordat de Duitse troepen op 1 september 1939 Polen binnenvielen en zo de Tweede Wereldoorlog begonnen.

Sindsdien is het nagenoeg onmogelijk dit schilderij anders te zien dan als een waarschuwing voor het naderende onheil. Een onheil dat zo immens en duister was dat we het ook bijna tachtig jaar later nauwelijks kunnen bevatten. Een wereldbrand waarvan de roetzwarte rookwolken nog altijd onze perceptie kleuren en de decennia erna hebben overschaduwd. Het is echter niet alleen de tijd na de oorlog die door de verschrikkingen uit de jaren 1939-1945 wordt beïnvloed. In *Grijs verleden*, zijn controversiële boek over Ne-

derland en de Tweede Wereldoorlog, schrijft Chris van der Heijden terecht dat die oorlog ‘als een blok beton midden in het vaderlands verleden’ staat. Het is een kolossaal en loodzwaar gevaarte, dat niet alleen een slagschaduw werpt op de jaren erna, maar ook het zicht op de periode ervoor in ernstige mate belemmert. En zoals dat ook in werkelijkheid bij een groot obstakel het geval is, is dat wat zich er vlak achter bevindt niet goed te zien. Dat betekent dat wie terugkijkt naar de geschiedenis van vóór de Tweede Wereldoorlog juist de jaren dertig het slechtst ziet. Dit decennium bevindt zich nog altijd in de schaduw van de oorlog. Het zijn letterlijk ‘schaduwjaren’. Ons beeld ervan is in hoge mate gevormd door dat wat erna gebeurde.

Wil dat nu zeggen dat een rampzalige gebeurtenis de periode ervoor altijd heel somber inkleurt? Of dat de jaren dertig eigenlijk heel vrolijk en zonnig waren? De Eerste Wereldoorlog, die voor tijdgenoten al net zo’n verbijsterende ervaring was als de Tweede, had juist het omgekeerde effect, en zorgde ervoor dat de jaren ervoor met terugwerkende kracht werden gezien als één langgerekte zomer, een heerlijk optimistische tijd waarin de wereld letterlijk in sneltreinvaart vooruitging en er op allerlei gebieden – wetenschap, techniek, kunst en cultuur – revolutionaire ontwikkelingen gaande waren. Dat was echter slechts een deel van de werkelijkheid, aangezien het leven ook toen voor veel mensen een tranendal was en er tevens ontwikkelingen waren die achteraf gezien minder glorieus waren. Ook het beeld van de jaren dertig is niet eenduidig. Uiteraard zal geen zinnig mens het in zijn of haar hoofd halen om te beweren dat het in alle opzichten fantastische jaren waren, dat er geen vuiltje aan de lucht was. Crisis, werkloosheid, fascisme, stalinisme, kolonialisme – het zijn wel erg grote dingen om probleemloos onder het tapijt te vegen. Maar is met deze donkere begrippen het decennium volledig beschreven? Valt er over die jaren niets meer te vertellen? Lag er over de jaren dertig permanent een grote schaduw, of scheen af en toe – althans op sommige plekken – toch wel degelijk de zon?

Om een goed zicht op de jaren dertig te krijgen, moeten we over de oorlog heen kijken. Dat wil zeggen dat we het decennium niet al-

leen maar moeten zien als aanloop naar die oorlog. De mensen die toen leefden waren bezig met de dingen die toen speelden, en dat waren niet louter negatieve zaken. Men had zorgen en angsten, zowel grote als kleine, maar men had ook verlangens en verwachtingen. En bovendien beleefde niet iedereen die jaren op dezelfde wijze. Net zomin als in de jaren zestig iedereen hippie was en op de Dam zat te blowen, of in de jaren zeventig iedereen in een commune woonde of bij de fabriekspoorten revolutionaire stencils uitdeelde, was elke Nederlander in de jaren dertig een werkloze die twee keer per dag in de rij stond om te 'stempelen' (en zelfs dat beeld ging niet op voor alle werklozen). En het feit dat de meeste mensen die oorlog niet, of pas heel laat, zagen aankomen wil niet zeggen dat men dom of bijziend was. Oorlogen zijn niet onvermijdelijk, het zijn geen natuurrampen die zomaar gebeuren. Het had ook anders kunnen lopen, en dan was ons beeld van de jaren dertig nu ook heel anders geweest. Dan was de nadruk op andere gebeurtenissen komen te liggen.

De historicus is er niet om in het verleden een duidelijk gedetermineerd patroon bloot te leggen, want dergelijke patronen zijn altijd constructies achteraf. De historicus moet kijken naar hoe mensen in het verleden leefden, handelden en dachten. En wie daarnaar kijkt, ziet dat mensen altijd reageren op de tijd die achter hen ligt, dat ze daar lessen uit proberen te trekken, dat ze fouten uit het verleden willen vermijden. Ze worden dus beïnvloed door het verleden, en niet door de toekomst, want die kennen ze immers niet. Uiteraard wil dit niet zeggen dat de historicus niet moet kijken naar tekenen die erop wezen dat het de verkeerde kant uit ging. Er waren in de jaren dertig wel degelijk onrustbarende ontwikkelingen, en sommige tijdgenoten zagen die ook en waarschuwden daarvoor. Maar wie de hele geschiedenis van die periode louter ziet in het teken van de oorlog die erna kwam, ziet veel over het hoofd en heeft een vertekend beeld van de jaren dertig.

Schaduwjaren gaat over een decennium dat dus voor een deel aan het zicht wordt onttrokken door de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd was het een periode met talrijke schaduwzijden, waarin

de zorgen en angsten van veel mensen allesbehalve irreëel waren. Maar zoals gezegd: dat is niet het hele plaatje. Het waren jaren die voor veel mensen mager en duister waren, maar dat gold niet voor iedereen. En naast negatieve ontwikkelingen werd er op sommige terreinen ook vooruitgang geboekt. Nog altijd overheerst het beeld dat Nederland in de jaren dertig een land was dat dichtgeplakt was met oude kranten. Een land dat tijdens de Eerste Wereldoorlog ‘buiten schot’ was gebleven, en dat dus naast de ontwikkelingen in Europa was komen te staan. Een land dat achter dijk en duin een in zichzelf gekeerd, bijkans snurkend bestaan leidde, waaruit het pas ontwaakte toen in de vroege ochtend van 10 mei 1940 de Stuka’s van de Luftwaffe gillend uit de wolken doken.

Dat de Eerste Wereldoorlog wel degelijk een grote impact op het ‘neutrale’ Nederland had, en dat de jaren twintig in economisch, maatschappelijk en cultureel opzicht een dynamische tijd waren, mag inmiddels bekend worden verondersteld. Maar over de jaren dertig blijft nog altijd dat sombere waas van crisis en oorlogsdreiging hangen, dat het beeld van alle andere aspecten van dit tijdvak vertroebelt. Hierdoor geldt dit decennium nog altijd als een tijd waarin er stilte voor de storm heerste, waarin Nederland weinig meer was dan een poel met dood water, gekenmerkt door stilstand, inertie en conservatisme.

Schaduwjaren is bedoeld als correctie op dat beeld. Naast de narigheid en ellende komen ook de andere kanten van het decennium aan bod en wordt vóór alles getracht dit verleden zo veel mogelijk te zien vanuit het perspectief van de mensen die toen leefden. Dit boek pretendeert geen volledig beeld te geven, maar besteedt wel aandacht aan allerlei zaken die onderbelicht zijn gebleven. Het is geen strak opgebouwd betoog, en de verschillende hoofdstukken zijn te lezen als afzonderlijke essays. Hierdoor was een geringe mate van ‘overlap’ niet helemaal te vermijden. En om de jaren dertig in het juiste perspectief te plaatsen wordt regelmatig teruggeblikt op de voorafgaande decennia.

Dit boek bestaat uit vier delen, waarin steeds een bepaald aspect centraal staat. In het eerste deel, 'Crisis en ellende', komen de donkere kanten van de jaren dertig aan bod. Het eerste hoofdstuk behandelt de economische crisis en de wijze waarop de overheid hierop reageerde. Hoofdstuk 2 beschrijft het lot van de werklozen en besteedt aandacht aan het enige grote oproer dat in deze crisisjaren uitbrak, waarna in hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de sombere gevoelens die zich in deze jaren van veel intellectuelen meester maakten. In hoofdstuk 4 staat de opkomst van het fascisme in Nederland centraal.

Als één aspect van de Nederlandse samenleving in de jaren dertig gebukt gaat onder het imago van conservatisme en bekrompenheid, dan is het wel de politiek. Door de zogenoemde 'verzuiling' zouden de politieke verhoudingen min of meer 'op slot' zitten en vierde botte behoudzucht hoogtij. Wat hierbij dikwijls vergeten wordt, is dat de politieke verhoudingen van de jaren twintig en dertig de uitkomst waren van een zeer roerige en grondige transformatie die het politieke bestel hier vanaf ongeveer 1880 had doorgemaakt, een veranderingsproces dat was afgerond met de grondwetswijziging van 1917, die een eind maakte aan de langdurige en heftige 'schoolstrijd' en het algemeen kiesrecht mogelijk maakte. Het was dus niet zo merkwaardig dat de animo om alles weer op de schop te nemen bij veel politici vrij gering was. En ook bij het beeld van het sterk verzuilde Nederland, waarin iedereen min of meer 'opgesloten' zat in een strak georganiseerde en benauwende subcultuur, moeten forse kanttekeningen worden geplaatst. Dit gebeurt in hoofdstuk 5, waarin de teloorgang van het liberalisme als politieke kracht centraal staat. In hoofdstuk 6, 7 en 8 komen respectievelijk de ontwikkelingen binnen het orthodoxe protestantisme, het katholicisme en de sociaaldemocratie aan bod. Ook daar gebeurde veel, en ook daar werd er volop gereageerd op de ontwikkelingen in de moderne samenleving.

Want modern wás Nederland in de jaren dertig, zoals duidelijk wordt in deel 3. In hoofdstuk 9 wordt benadrukt dat de economische

crisis niet alleen ellende veroorzaakte, maar dat deze ook de hoog-nodige modernisering van de Nederlandse economie stimuleerde. In 1940 was de Nederlandse economie aanzienlijk moderner en beter toegerust voor de toekomst dan tien jaar daarvoor. En dat het land ook in andere opzichten niet achterlijk was, is de stelling van hoofdstuk 10. ‘Er was nog geen nostalgie, men wilde voor alles modern zijn,’ schreef Hotz in *Duistere jaren*, en dat beeld klopt. Technische vindingen werden enthousiast omarmd, radio en bioscoop waren razend populair, ontwikkelingen in de luchtvaart werden met grote belangstelling gevolgd, en radicale beginselen uit de avant-gardekunst van het begin van de eeuw werkten door in de vormgeving, waarmee ook het grote publiek geconfronteerd werd. En dat er ook in het maatschappelijke leven wel degelijk ontwikkeling viel te bespeuren, wordt duidelijk uit hoofdstuk 11, waarin de bijna geruisloze maar gestage emancipatie van de vrouw centraal staat.

Hoewel in de jaren dertig de zon dus wel degelijk af en toe scheen en er zeker positieve zaken te melden waren, valt uiteraard niet te ontkennen dat zich in de tweede helft van dit decennium donkere wolken begonnen samen te pakken. De internationale politiek werd in deze jaren steeds grimmiger. Hierbij denkt vrijwel iedereen uiteraard meteen aan de agressieve buitenlandse politiek van het Derde Rijk, maar ook de Sovjet-Unie speelde een duistere rol. Vandaar dat in hoofdstuk 12 aandacht wordt besteed aan het misbruik dat werd gemaakt van het idealisme van de buitenlandse vrijwilligers die in de Spaanse Burgeroorlog aan de kant van de Republiek vochten. En in hoofdstuk 13 komt een geruchtmakende moord op een overgelopen Sovjetspion aan de orde, omdat hier indirect ook enkele Nederlanders bij betrokken waren. Tot slot wordt in hoofdstuk 14 een beeld geschetst van de toenemende oorlogsdreiging, gezien door de ogen van een jonge journalist die later beroemd zou worden door zijn boeken over die oorlog.

Schaduwjaren tracht een caleidoscopisch beeld van de jaren dertig van de vorige eeuw te bieden. Het werpt licht op een aantal facetten van deze jaren, waarbij sommige het overheersende beeld

ervan versterken, terwijl andere juist een onverwachte kant laten zien. De jaren dertig waren het decennium waarin mijn grootouders de middelbare leeftijd bereikten, en waarin mijn vader en moeder hun jeugd beleefden. Dit boek is bedoeld om de lezer iets meer inzicht te geven in het Nederland waarin zij, en alle andere Nederlanders, leefden. Een Nederland dat de negentiende eeuw nog niet zo lang achter zich had gelaten, maar dat wel snel moderniseerde. Een Nederland dat met enorme problemen kampte, maar dat er in tal van opzichten beter aan toe was dan aan het begin van de eeuw. En een Nederland dat duidelijk zag hoe de wereld om zich heen steeds grimmiger werd, maar dat uiteraard geen helder idee had van de rampen die zich zouden voltrekken.

DEEL I

CRISIS EN ELLENDE

Eindelijk laat Nederland de gouden standaard los: president Trip van De Nederlandsche Bank moet nu leren zweven. Originele tekening van L.J. Jordaan voor *De Groene Amsterdammer* van 3 oktober 1936

1 DE ECONOMISCHE CRISIS EN HET FALEND REGERINGSBELEID

‘Nederlander die crisis voorspelde ziet het einde ervan in 1932, te beginnen hier’, kopte *The New York Times* op 23 december 1931. De Amsterdamse correspondent van de krant meldde dat op een bijeenkomst van de sociaaldemocratische vakbond van industriearbeiders de econoom Sam de Wolff had voorspeld dat het komende jaar, eerst in de Verenigde Staten en vervolgens in Europa, de economie zich zou herstellen. En hoewel De Wolff (1878-1960) geen academisch opgeleid econoom was – na een voortijdig afgebroken studie geneeskunde was hij accountant geworden –, werd aan zijn woorden een zeker gezag toegekend. Begin 1929 had hij namelijk voorspeld dat er in de herfst van dat jaar een financiële crisis zou uitbreken, die het begin zou vormen van een langdurige depressie.

Nu had De Wolff, die binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) als een van de laatste orthodoxe marxisten gold, al veel vaker crises aangekondigd, maar ditmaal was zijn profetie wel heel exact uitgekomen. Zijn boek *Het economisch getij*, waarin hij zijn voorspelling deed, was begin 1929 verschenen, en toen hadden de meeste economen zijn doemverhaal nog weggehoond. Maar nadat de crisis inderdaad was uitgebroken, kreeg De Wolff de status van een economisch waarzegger.

De leiding van de SDAP gaf De Wolff begin 1932 opdracht een brochure te schrijven waarin hij uitlegde dat de crisis op dat mo-

ment heel ernstig leek, omdat het dieptepunt van een korte conjunctuurgolf samenviel met het dieptepunt van een lange golf, maar dat het van nu af aan alleen maar bergopwaarts kon gaan. Daarmee bestreed hij de kritische linkervleugel van de partij en de communisten, die beweerden dat deze crisis de eindfase van het kapitalisme vormde, en dat de arbeidersbeweging dus keihard de confrontatie diende aan te gaan met de heersende klasse. De Wolff stelde dat extreemlinks niets van het marxisme had begrepen. In *Het economisch getij* had hij het al uitgelegd, op basis van de theorieën van Marx: de economie was een soort natuurkracht, die door menselijk ingrijpen nauwelijks te beïnvloeden was. Economische crises waren te vergelijken met stormen, die gewoon moesten uitrazen. In dit opzicht leek het marxisme eigenlijk vrij sterk op het dogmatisch liberalisme, dat er ook van overtuigd was dat ingrijpen in de economische processen niet mogelijk was. Dit economisch liberalisme werd overigens ook onderschreven door de confessionele politieke partijen, waardoor er in feite binnen de Nederlandse politiek een hoge mate van consensus bestond als het ging om de wijze waarop men op de crisis diende te reageren: afwachten tot de bui weer overtrok. Maar hoe hevig was het economische noodweer eigenlijk? En was het wel terecht dat de crisis werd vergeleken met een natuurverschijnsel?

De gevolgen van de New Yorkse beurskrach van 29 oktober 1929 leken voor Nederland aanvankelijk mee te vallen. Weliswaar daalden de aandelenkoersen op de Amsterdamse effectenbeurs in de laatste maanden van 1929 snel – waarna ook de export en de prijzen (vooral van landbouwproducten) een neerwaartse lijn begonnen te vertonen –, maar doordat de consumptie-uitgaven en de investeringen door overheid en bedrijfsleven in 1930 nog fors stegen, leek de Nederlandse economie het dat jaar nog niet zo slecht te doen. De problemen in de agrarische sector – al voor de beurscrisis aanzienlijk – werden nu inderdaad nijpend, maar de daling van het bruto nationaal product was minimaal en de werkloosheid begon pas vanaf de

zomer van 1930 toe te nemen. In 1931 werd echter duidelijk dat de situatie heel ernstig was.

Nederland was een zeer open economie, die bijzonder afhankelijk was van de handel met het buitenland. Eind jaren twintig werd ruim 45 procent van het nationaal inkomen besteed aan de import van grondstoffen en eindproducten, en bijna 35 procent van het nationaal inkomen was afkomstig uit de export. Vanaf 1930 namen de meeste landen protectionistische maatregelen – zoals hoge invoerrechten en invoerquota – die de export ernstig bemoeilijkten. Wat de Nederlandse uitvoer vooral de das om deed, was het feit dat Groot-Brittannië in september de gouden standaard losliet. Het pond was niet langer gekoppeld aan de goudvoorraad en devalueerde sterk, waardoor de gulden en dus ook Nederlandse producten voor de Britten erg duur werden. Al spoedig volgden niet alleen alle Britse koloniën en *dominions*, maar ook de Scandinavische landen en Japan, terwijl tegelijkertijd de Duitse mark niet langer inwisselbaar was.

Waren in oktober 1929 slechts ongeveer 40.000 Nederlanders werkloos geweest, twee jaar later waren dat er al 144.000, en het aantal bleef stijgen. In december 1932 waren er officieel 350.000 werklozen, en tijdens het dieptepunt van de crisis – de winter van 1935-1936 – zaten meer dan 630.000 mensen zonder werk. Dat was zo'n 24 procent van de loonafhankelijke beroepsbevolking. Gezien de gemiddelde gezinsgrootte hield dat in dat ongeveer 2 miljoen Nederlanders aangewezen waren op uitkeringen, op een totale bevolking van 8 miljoen. Was hier nu helemaal niets aan te doen? De impact van de crisis op de samenleving was zo enorm dat het inderdaad leek alsof men te maken had met een natuurramp, waartegen de mens nauwelijks iets kon uitrichten.

Toen de crisis begon, werd Nederland geregeerd door een kabinet van ministers van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU), onder leiding van de katholieke aristocraat Charles Ruijs de Beerenbrouck, die ook van 1918 tot 1925 premier was geweest.

Evenals de meeste liberale economen en een marxist als De Wolff was Ruijs de Beerenbrouck van mening dat Nederland zich moest ‘aanpassen’ aan het ‘economisch getij’, wat betekende dat de overheidsuitgaven en de productiekosten omlaag moesten. De regering moest bezuinigen, de salarissen van het overheidspersoneel werden verlaagd, gemeenten werden gedwongen allerlei extra’s voor werklozen af te schaffen, en ook in het bedrijfsleven moesten de loonkosten omlaag. Het laatste leidde eind 1931 tot een grote, wekenlange staking in de Twentse textielindustrie. De arbeiders stonden met hun rug tegen de muur en verloren deze confrontatie. Daarna zou Nederland tijdens de crisis geen echt grote stakingen meer meemaken. Het gevoel van machteloosheid werd steeds sterker. Woedend en wanhopig klonk op protestbijeenkomsten soms het rijmpje:

Wie brengt de honger in ons huis?

Dat is Ruijs, Ruijs, Ruijs!

Wie maakt onze centen zoek?

Dat is Ruijs de Beerenbrouck!

Ondertussen dreigde, als gevolg van de drastische neergang van de export en de sterk gedaalde prijzen, een groot deel van de Nederlandse landbouw weggevaagd te worden door de crisis. De regering nam allerlei steunmaatregelen, die in maart 1933 werden samengevoegd in de Landbouwcrisiswet. Als gevolg hiervan wisten de Nederlandse boeren min of meer het hoofd boven water te houden, al werkten de maatregelen soms averechts. In een poging de afzet van boter te stimuleren bepaalde de overheid bijvoorbeeld dat margarinefabrikanten een bepaalde hoeveelheid boter aan hun product moesten toevoegen. De smaak van margarine – waar veel mensen vóór de crisis hun neus voor hadden opgehaald – verbeterde hierdoor aanzienlijk, zodat veel consumenten overstapten op deze goedkope botervervanger, waardoor de Nederlandse boterhandel meer afzet verloor dan de maatregel opleverde. Veel ernstiger was echter dat het

Het Plan van de Arbeid van SDAP en NVV pleitte voor stimulering en herstructurering van de Nederlandse economie.

hele landbouwcrisisbeleid bijzonder veel geld kostte, zodat het effect van de rigoureuze overheidsbezuinigingen grotendeels teniet werd gedaan en van ‘aanpassing’ in de praktijk niet zoveel terecht kwam. Toch bleef de noodzaak van een sluitende begroting een onwankelbaar dogma dat werd onderschreven door de meeste economen en politici, onder wie de sociaaldemocratische oppositie.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van april 1933 werd Ruijs de Beerenbrouck opgevolgd door ARP-leider Hendrik Colijn, die zijn verkiezingsoverwinning deels te danken had aan het feit dat hij zich had opgeworpen als ‘sterke man’. Zo had hij in het tumult rond de munterij op het oorlogsschip *Zeven Provinciën* – uitgebroken naar aanleiding van de verlaging van het loon van het marinepersoneel – betoogd dat het opstandige schip naar de kelder moest worden gejaagd. Ook Colijn was in economisch opzicht een volbloed liberaal. Evenals Ruijs hield hij onverkort vast aan een sluitende begroting en wilde hij koste wat het kost de gouden standaard handhaven. De overheid was geen ‘valsemunter’ en diende de ‘gave gulden’ te beschermen. Deze gedachte vormde de hoeksteen van een economisch beleid dat Nederland tot een duurte-eiland maakte, zeker nadat in 1933 de Amerikaanse dollar was losgekoppeld van het goud. Colijn was van mening dat de hoogconjunctuur van de jaren twintig kunstmatig was geweest en dat grootscheeps overheidsingrijpen – zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog – het natuurlijk economisch evenwicht ernstig had verstoord. Volgens hem moest Nederland terug naar het welvaartsniveau van vóór 1914 en waren loonsverlagingen en bezuinigingen onvermijdelijk.

Intussen kwam er steeds meer kritiek op dit economisch beleid. Tal van economen, bankiers en ondernemers pleitten voor loslaten van de gouden standaard en devaluatie van de gulden. En toen in maart 1935 ook België de gouden standaard opgaf, was zelfs Colijns minister van Economische Zaken, Max Steenberghe (RKSP), van mening dat ook Nederland moest devalueren. Colijn hield echter voet bij stuk en Steenberghe trad af. Binnen de grootste oppositiepartij, de SDAP, waren de meningen over de noodzaak van devaluatie verdeeld. Zo was economisch expert Jan van den Tempel, die in 1939 minister van Sociale Zaken zou worden, tegen devaluatie, terwijl Willem Drees en Floor Wibaut vóór waren. Marxistische theorieën als die van De Wolff speelden in dit debat overigens geen enkele rol meer, en omdat de partij toch geen regeringsverantwoordelijkheid droeg, achtte partijleider Albarda het wijs zich zo veel mogelijk op de vlakte te houden. Wel raakten de sociaaldemocraten er steeds meer van overtuigd dat er iets diende te gebeuren, dat men met een alternatief voor het regeringsbeleid moest komen. Het economische noodweer dreef niet vanzelf over, en het Jordaanoproer van juli 1934 (zie hoofdstuk 2) had laten zien dat een deel van de werklozen gevoelig was voor de propaganda van de communisten. Bovendien was in Duitsland duidelijk geworden dat een deel van de wanhopige arbeiders en werklozen door de economische crisis helemaal niet voor links koos, maar juist zijn heil zocht bij de nationaalsocialisten.

Zodoende kwamen de SDAP en het aan haar gelieerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in oktober 1935 met het *Plan van de Arbeid*, waarin ze diepgaande economische hervormingen bepleitten die de Nederlandse bevolking 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil' moesten garanderen. Het plan bevatte aanzetten tot een actieve conjunctuurpolitiek en herstructurering van de Nederlandse economie, en een voorstel om die economie te stimuleren door middel van grote openbare werken. Daarvoor diende te worden gebroken met het dogma van het begrotingsevenwicht en moest de regering extra geld uitgeven. Door deze kapitaalinjectie zouden niet alleen ongeveer 55.000 mensen direct aan werk worden

geholpen, maar zouden bij toeleveringsbedrijven 20.000 arbeidskrachten extra nodig zijn. En door de gestegen koopkracht zou de werkgelegenheid met nog eens 50.000 manjaren stijgen.

John Maynard Keynes' beroemde *General Theory of Employment, Interest and Money*, met zijn pleidooi voor anticyclische conjunctuurpolitiek, verscheen pas in 1936. Allerlei ideeën die in dit boek werden gecombineerd deden echter al enige tijd de ronde en waren dan ook terug te vinden in het *Plan van de Arbeid*. Zoals te verwachten viel, keurde Colijn het SDAP-voorstel nauwelijks een blik waardig. Over de theorieën van Keynes, die hij persoonlijk kende, zou hij gezegd hebben:

Op mijn nachtkastje liggen behalve detectiveverhalen ook de publicaties van Keynes. Ik vind het boeiende fantasie-theorieën, maar ik vertrouw mij er niet aan toe.

Maar zelfs Colijn kon zijn ogen niet blijven sluiten voor de economische realiteit, en hij moest zich erbij neerleggen dat Nederland in september 1936, als een van de laatste landen, de gouden standaard verliet. Pas na deze devaluatie van de gulden vond de Nederlandse economie weer aansluiting bij de internationale conjunctuur en begon ze zich voorzichtig te herstellen. Als gevolg van dogmatisch economisch beleid was de economische crisis hier verhoudingsgewijs heviger geweest dan in veel andere landen, en trad het herstel later in.

Toch had de hevigheid van de crisis nauwelijks geleid tot groot-schalige of gewelddadige protesten. Moedeloosheid en fatalisme leken te overheersen. De revolutionaire retoriek van communisten en nationaalsocialisten, die beiden een omverwerping van het politieke bestel propageerden, sloeg aan bij slechts een kleine minderheid. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 behaalden de verschillende fascistische en communistische partijtjes in totaal niet meer dan 9,15 procent van de stemmen. De sociaaldemocraten wisten electoraal nauwelijks vruchten te plukken van hun met veel propa-

ganda gelanceerde *Plan van de Arbeid*. Maar het feit dat ze daarin expliciet afstand namen van hun marxistische verleden maakte de SDAP in de ogen van de overige partijen betrouwbaarder, zodat de partij uiteindelijk in 1939 mee mocht regeren.

Ondanks de hevige economische crisis bleef Nederland politiek gezien een uiterst stabiel land, en dat zullen de meeste tijdgenoten als buitengewoon prettig hebben ervaren. Bovendien gingen velen die niet werkloos werden er in koopkracht zelfs enigszins op vooruit, doordat de prijzen gemiddeld harder daalden dan de inkomens. Maar de politieke stabiliteit kan een uiterst benauwende ervaring zijn geweest voor hen die het minder hadden getroffen. In 1982 interviewde de journalist Martin Schouten een Limburgse, socialistische arbeider die in de jaren dertig werkloos was geweest en bij een werkverschaffingsproject in de Peel terecht kwam:

In die tijd kwamen er altijd veel vliegtuigen over hè, boven die Peel. [...] Van die witte strepen lieten ze na en voor mij kwamen ze van Duitsland. We zeiden weleens: kwamen die moffen maar gauw, dat we bevrijd waren hier van dat juk. Hebben we vaak genoeg gezegd, ik ook hoor. Maar ja, we hebben de moffen hier gehad en toen waren we nog niet bevrijd hoor.

Vijfentwintig jaar later zei de bekende literatuurcriticus Kees Fens (1929-2008) in een interview:

Het is voor mij altijd wonderlijk dat in 1940, toen de Duitsers hier binnenvielen, niet veel meer mensen zijn overgelopen, gezien de ontzettende toestanden in de jaren dertig. Die jaren zijn, vind ik, nooit goed beschreven. De vernederingen die de mensen hebben moeten ondergaan, mijn ouders ook, hebben een ongelooflijke indruk gemaakt [...] Die hele dreiging, dat je geen werk had, dat je ontslagen werd, dat blijft je in feite, mijn generatie, achtervolgen.

De Nederlandse bevolking heeft zich in grote meerderheid neergelegd bij het sociaaleconomische beleid van de kabinetten die in de jaren dertig regeerden. Maar dat de jaren dertig voor velen een traumatische ervaring zijn geweest, lijkt niet te ontkennen. Het feit dat velen zich in die jaren vol enthousiasme overgaven aan allerlei vormen van vertier – dansen, bioscoop, voetbal enzovoort – is hiermee niet in tegenspraak. Juist in sombere tijden zoeken veel mensen afleiding en is escapisme een veelvoorkomende reflex. Ontsnappen aan het besef dat je in feite machteloos bent is een typisch menselijke behoefte. Slechts sporadisch knalde het deksel van de ketel en kwamen werklozen met de moed der wanhoop in verzet. Dat gebeurde in juli 1934, in de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan.

Meer weten:

Een uitgebreide economische geschiedenis van Nederland in het interbellum ontbreekt nog. Goede overzichtswerken zijn: Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Houten, 1997) en Keetie E. Sluyterman, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2003). Voor de voorspellingen van Sam de Wolff, zie Frank Kalshoven, *Over marxistische economie in Nederland 1883-1939* (Amsterdam, 1993). Herman Langeveld beschreef het premierschap van Colijn in het tweede deel van zijn imposante biografie: *Schipper naast God. Hendrik Colijn 1933-1944* (Amsterdam, 2004). Prachtige interviews over deze periode zijn te vinden in Martin Schouten, *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Amsterdam, 1982). Voor de opstelling van de SDAP, zie Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1944* (Amsterdam, 2012).

Over de vraag of het regeringsbeleid, en dan vooral het vasthouden aan de gouden standaard, verantwoordelijk was voor de hevigheid en de lange duur van de crisis in Nederland, is door economen en historici decennialang gedebatteerd. In *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (Utrecht, 1947) kwam F.A.G. Keesing tot de conclusie dat de weigering te devalueren en

de rigide bezuinigingspolitiek een bijzonder negatieve uitwerking hebben gehad. Lange tijd was dit een algemeen aanvaarde opvatting, totdat P.W. Klein in 1973 het artikel 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig' publiceerde (in P.A.M. Geurts en F.A.M., Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, deel 2 (Den Haag 1977)), dat een tegengestelde boodschap uitdroeg. Klein stelde dat tijdens de jaren dertig vooral de structurele problemen van de Nederlandse economie aan het licht traden, en dat een ander overheidsbeleid weinig invloed zou hebben gehad. Volgens een CBS-rapport uit 1987, van C.A. van Bochove en Th.A. Huitker, beleden de achtereenvolgende kabinetten-Colijn met de mond wel een bezuinigingspolitiek, maar voerden ze in feite een keynesiaans stimuleringsbeleid – iets waar Klein al op had gewezen. Bovendien was het loslaten van de gouden standaard volgens de CBS-economen een vergissing geweest.

In zijn inaugurale rede *De dans om de gouden standaard. Economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam, 1988) veegde Jan Luiten van Zanden de opvattingen van Klein en het CBS met behulp van overtuigend cijfermateriaal van tafel. Het economisch beleid was wel degelijk desastreus geweest, en devaluatie in 1933 zou de werkloosheid vermoedelijk hebben gehalveerd. Een vergelijkbare conclusie trekken H.E. Klemann in zijn *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1928* (Amsterdam, 1990) en J.W. Drukker in *Waarom de crisis hier langer duurde* (Amsterdam, 1990). Volgens hen heeft het uitstel van devaluatie tot september 1936 zeer negatieve gevolgen gehad, al kan men de bijzondere hevigheid van de crisis niet helemaal toeschrijven aan falend regeringsbeleid. Hoe gevoelig het loslaten van de band met het goud in de jaren dertig lag, en tot welke politieke spanningen dit leidde, wordt duidelijk in de door Richard T. Griffiths geredigeerde bundel *The Netherlands and the Gold Standard, 1931-1936* (Amsterdam, 1987).

DE JAREN DERTIG: EEN DECENNIUM VOL VERANDERING

Ons beeld van de jaren dertig van de twintigste eeuw is uitgesproken negatief. Het waren de jaren van crisis, werkloosheid, opkomend fascisme en de dreiging van een nieuwe oorlog. Bovendien zou het verzuilde Nederland een door en door conservatief land zijn, een troebele poel stilstaand water. In werkelijkheid waren het heel dynamische jaren, waarin naast ellende, onrust en dreiging ook positieve ontwikkelingen zichtbaar waren. De emancipatie van de vrouw was niet te stoppen en de moderne ontwikkelingen in techniek, bedrijfsleven, mode, architectuur en cultuur werden met open armen ontvangen. Rob Hartmans laat zien dat over deze periode, die in de schaduw staat van twee wereldoorlogen, ten onrechte een grauwsluiert hangt. Vanuit het perspectief van de mensen die in deze periode leefden krijgt het decennium opnieuw kleur.

ROB HARTMANS is historicus, journalist en vertaler. Hij schrijft regelmatig voor *NRC Handelsblad*, *Historisch Nieuwsblad* en *de Nederlandse Boekengids*. Hij publiceerde onder meer verschillende essaybundels over intellectuelen en politiek, een studie over de relatie tussen de Nederlandse sociaaldemocratie en het nationaalsocialisme, en een boek over Freek de Jonge. Eerder verscheen van hem bij Uitgeverij Omniboek het succesvolle *Zwarte bladzijden uit de vaderlandse geschiedenis*.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

ISBN978-94-019-1339-3 NUR680

9 789401 913393